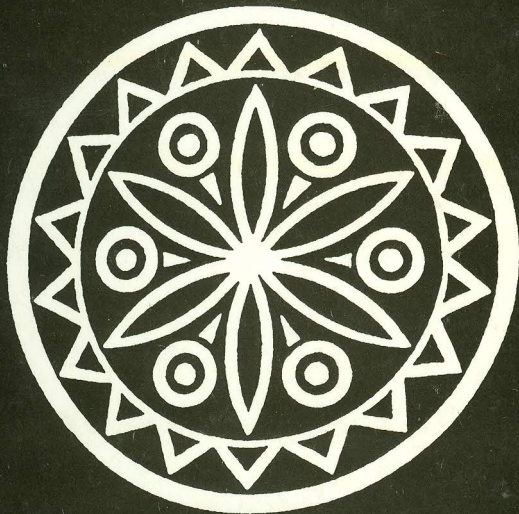

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG

ÉVKÖNYVE

10

Kriza János Néprajzi Társaság

Évkönyve

10

Szerkesztette
Szikszai Mária

Kolozsvár

2002

300 Cluj Napoca, str. Cronitorilor nr. 15.

Tel: 0040-64-432-230

E-mail: krtz@napoca.ro

A könyv megjelenését

a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatta

© Kriza János Néprajzi Társaság, 2002.04.08

ISBN 973-85303-8-5

A reprodukciókat Roboz László készítette

Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában, Kolozsváron

Kriza János Néprajzi Társaság
3400 Cluj-Napoca, str. Croitorilor nr. 15.
Telefon: 0040-64-432-539
E-mail: kriza@mail.soroscj.ro

Tartalom

Szikszai Mária	
Szerkesztői bevezetés	7
Keszeg Vilmos	
A konferencia elé	9

Források

Komáromi Tünde	
Beteg eretnekek Kolozsvár környékén 1583–1584.	19
Olosz Katalin	
17–19. századi kéziratos magyar orvosló könyvek kolozsvári könyvtárak gyűjteményeiben.	31
Németh Ágnes	
Társadalmi elvárások: norma és „deviancia”	44
Mód László	
Vesztett Nagy Sándor. Egy gyógyító specialista működése a Dél-Alföldön.	58

Interpretációk

Balázs Lajos	
Látható és rejtett szinkronizáció és diakrónia az igézés gyógyításában.	67
Szikszai Mária	
Képiség és gyógyászat a magasművészet és népi kultúra között. A művészet szerepe az <i>Ignis sacer</i> gyógyításában az antonita szerzetesek nyomán.	81
Soós Timea	
A rontáshiedelmek működtetése válsághelyzetekben.	106

Alkalmazások

Grynaeus Tamás, Szabó László Gy.	
A bukovinai hadikfalvi székelyek növényei (Növénynevek, növényismeret és -felhasználás).	153
Virt István	
Népi gyógyászat a Nyitra környéki magyaroknál.	247

Bernád Ilona

Szélterápia. A ősi hitvilág emlékei a magyar népi
gyógyászatban a természetgyógyászat, ezotéria
és lélekgyógyászat szemszögéből. 265

Blos-Jáni Melinda

Egy eresztevényi asszony tudása betegségről
és gyógyításról. 326

Cuprins..... 343

Szerkesztői bevezetés

A Kriza János Néprajzi Társaság 2000 őszén megtartott vándor-
gyűlésére Homoródszentmártonban került sor. A Társaság 10. Év-
könyve néhány kisebb eltéréssel ennek a konferenciának az anya-
gát tartalmazza.

A kéziratok tematikus és szemléleti szempontból három na-
gyobb tömb elhatárolását kínálták. Az első tömb tanulmányai több-
nyire történeti, levéltári anyagok feltárásával kérdeznak rá a beteg-
ségek, rontások és a gyógyítás kérdéseire. Komáromi Tünde egy
ismeretlen jezsuita szerzetes levele alapján mutatja be az 1583–1584
közötti, a Kolozsvár környéki ún. laikus ördögűzők tevékenységét,
illetve ezen keresztül azt, hogy az érintettek hogyan gondolkodnak
a rontásról. A szerző kiemel néhány hasonlóságot és különbséget a
megszállottság és a rontás okozta betegségek között. Olosz Katalin
tanulmánya a kolozsvári Akadémiai Könyvtár néhány igen értékes
kéziratának a feltárására vállalkozik, fontos adatokkal egészítve ki
az eddig publikált 17–19. századi magyar orvosi könyvek sorát.
Mód László a Szentes környéki ún. *vesztorvosok* praxisáról, társa-
dalmi helyéről és eltűnésük okairól értekezik, szintén levéltári forrá-
sok alapján.

A második tömb tanulmányai szemléleti megközelítésük révén
tartoznak össze, amennyiben az adatok interpretációjára fordítanak
kiemelt figyelmet. Balázs Lajos izgalmas előadásában az igé-
zés/vízvetés kapcsán igen eredeti szemléletet és egyben további
eredményeket ígérő módszert mutatott be: a lejegyzett szöveggel
szinte párhuzamosan, filmszerűen sorakoztatta egymás mellé a víz-
vető specialista gesztusait, a mimika játékát stb. Módszere és megfi-
gyelése a (gyógyító) rítusok értelmezésének továbbgondolására
sarkall. A kötet szerkesztője a művészet és gyógyítás kapcsolatát
vizsgálja Hieronymus Bosch és Mathias Grünewald oltári táblakép
szerepét is betöltő festményei és az antonita szerzetesek gyógyító
tevékenysége kapcsán, e festmények szerepét a szörnyű Szent An-
tal tüzének nevezett betegség gyógyításában, kiterjesztve ez által az
etnográfiai érdeklődés terét az ún. magasművészet produktumaira
is. Soós Timea a saját kultúráját vizsgáló kutató szerepében a ron-
táshiedelmek szerepét vizsgálja, illetve azt, hogy hogyan használják
ezt a tudásanyagot válsághelyzetekben. A szerző elvégez egy ala-
pos gyűjtőmunkára alapozott nem kevésbé alapos értelmezést is,
megtalálva a helyét az adatok kontextusára, a kutató saját helyzeté-

re, valamint az elhangzott válaszok mögött sejthető, ki nem mondott gondolatokra vonatkozó érzékeny reflexióknak is.

A harmadik tömb a gyógyítással kapcsolatos tudást és a gyógyítás gyakorlatát problematizálja. Grynaeus Tamás és Szabó László Gy. szerzőpáros jelentős anyagot ad közre a hadikfalvi népi gyógynövényismeretről. A szerzők a garai és érdi, hadikfalvi származású székelyek több generációja között végzett gyűjtésük eddigi eredményeit közlik, elsősorban a növénypéldány alapján meghatározott mintegy 170 fajt, valamint ezek több mint 250 népi növénynevét. Bemutatják az egyes növényekkel kapcsolatos ismereteket, fölhasználási módokat, szólásokat, hagyományokat, szokásokat és hiedelmeket is. Virt István tanulmányát a nyitra környéki magyarok körében ismert népi gyógymódok bemutatásának szenteli, különös tekintettel a kisgyermekkorra jellemző „szemmelverés” és „ijedség” ártalmaira. Bernád Ilona tanulmánya szervesen egészíti ki a kötet anyagát a gyakorló gyógyász szakember szemléletével. A természetgyógyászat és a népi gyógyászat alapelveinek, illetve gyakorlatának néhány feltűnő hasonlósága okán a szerző ezek párhuzamba állítására vállalkozik. Munkája egyrészt arra mutat rá, hogy a népi gyógyászat kutatását mennyire szervesen egészítik ki a gyakorlati gyógyászati szakismertetek, másrészt tanulmánya fölveti a betegségek és gyógyításuk kulturális determináltságának kérdését is. Blos-Jáni Melinda egy eresztevényi gyógyítóasszony tudását mutatja be. A betegségek és a gyógymódok módszeres felvezetése után a szerző reflektál a gyógyító és praxisának kapcsolatára, a hivatalos kultúra által forgalmazott világkép és a saját kultúra tudásanyagának ütközésére, de a kutató státusára is, számolva a kutatói státusnak az adatközlő információira tett esetleges hatásával.

A konferencia programjában a Tamás Irén *Népi orvoslás Magyarországon*, valamint Antal Mária *Népi gyógyítások a Gyimes völgyében* c. munkája is szerepelt, ezek a tanulmányok hozzáférhetők a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában.

Végezetül köszönetet mondok a szerzőtársaimnak munkájukért és türelmükért, Keszeg Vilmosnak szakmai tanácsaiért, Keszeg Juditnak az adminisztrációban nyújtott segítségéért, valamint Pozsony Ferencnek, a Kriza János Néprajzi Társaság elnökének megtisztelő bizalmáért.

Szikszai Mária

A konferencia elé

Tisztelt Konferencia!

A népi gyógyászat témával szervezett tanácskozás kezdetén vagyunk. Itt szeretném körüljárni a témának azt a határát, amelyen belül, vagy amelyet érintve kellene beszélgetéseinknek lezajlani. Legelőbb is hadd említsük azt, hogy immár két „akadémiai” áttekintésünk van a népi gyógyászat rendszeréről: egyiknek a két Szendrey, apa és fiú, Zsigmond és Ákos, a másiknak Hoppál Mihály a szerzője.¹ Történetéről pedig együtt két kötetnyi tanulmány látott napvilágot.²

Több olyan tanulmány is rendelkezésünkre áll, amely arra figyelmeztet, hogy a betegséget, értelmezése, megélése, a betegséghez és hordozójához való viszonyulás, egyszóval az általa hordozott jelentés *történeti jellege* miatt érdemes kulturális kategóriaként értelmezni. Mircea Eliade egy 1939-ben megjelent kötetének egyik esszéjében Karl Sudhof orvoslástörténész gondolatát reprodukálva tekinti át a különböző korok strukturális betegségeinek és a korabeli mentalitás, tömegpszichózis és életvitel organikus kapcsolatát. Eszerint az ókort a lepra az egyéni életet irányító sorsszerűség megértésére tanította meg. A középkor embere a pestisben a létezés tragikumát, az átok, az isteni büntetőszándék hatalmát ismerte fel. A vérbajban a reneszánsz korának erkölcsi szabadsága, a szerelem oltárán meghozott áldozata, a bűn édessége, az utazást vonzóvá tevő testi öröm szerveződött egységbe. A tüdőbaj kétszeresen is metaforája lett a romantika korának. Jelentette a túlszűfolt városok lakosságának lakásmizériáját, valamint az eszményekért lelkesedő fiatalok arcát előntő, testét elemesztő lángot,

¹ Szendrey Zs. – Szendrey Á. 1943, Hoppál M. 1990.

² Antall J. – Buzinkay G. 1979. Itt jegyezzük meg, hogy az utóbbi három évtized alatt növekedni látszott az érdeklődés a népi gyógyászat irányában. Több lokális és regionális kutatásról jelent meg beszámoló: Kóczian G. – Pintér I. – Szabó L. 1975, Kóczian G. – Szabó I. – Szabó L. 1977, Rácz G. 1978, Miklóssy V. 1980, Keszeg V. 1981, Csérgő B. 1992, Deáky Z. 1992, István L. 1995, Komáromi T. 1996, Gub J. 1998, Zillmann J. 1998.

A bukovinai hadikfalvi székelyek növényei

(Növénynevek, növényismeret és -felhasználás)

Bevezetés

A (volt) bukovinai székelyek etnobotanikájáról összefoglaló munka ez idáig még nem született. Az eddigi tanulmányok vagy inkább nyelvészeti jellegűek, vagy a gazdasági, ill. gyógyító növények felől közelítve érintették ezt a kérdést. Sokévi gyűjtőmunkánk *eddigi* eredményeinek bemutatásával ezt a hiányt szeretnők pótolni.

A hadikfalvi székelyek is áttelepültek Bukovinából 1941-ben Bácskába. Innen már 1944-ben el kellett menekülniük; majd Garán (Bács m.), ill. – többek között – (Bonyhád) Varasdon, Felsőnánán (Tolna m.) leltek új otthonra. Utóbbiak a hatvanas évek elejétől egy erős rajt bocsátottak ki Érdre (Pest m.). Köztük, és leszármazottaik között végeztük vizsgálatainkat, mindenkor legnagyobb megértésükkel és segítőkészségükkel találkozva.

Tisztelettel emlékezünk meg Papp József botanikus tanárról, aki elkezdte a gyűjtött növények meghatározását. Súlyos betegsége, majd halála után a munka oroszánrészét Szabó László Gy. végezte el.

Ragaszkodtunk a növénypéldány alapján történő meghatározáshoz, azokat a növényeket, ahol ez (eddig) nem sikerül(het)ett, külön csoportban tárgyaljuk. A növényeket – már csak a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért is – Péntek János és Szabó T. Attila bevált módszerével soroljuk föl: botanikai név, hivatalos magyar név, a növény jellegzetes előfordulási helye (kert: *K.*; termesztett: *Term.*, temető: *tem.*), népi terminologia (*Nt.*). Az összehasonlító adatok közt a hadikfalviakkal megegyezőket, s azoktól eltérőket egyaránt felsoroltuk: *Öh.*, név, azonosítás – ha van –, hely, forrás; *ML* jelzéssel a közelebbi helymegjelölés nélküli moldvai adatok. Tatrosban 1466-ban keletkezett evangélium-fordítás a Müncheneri-kódex (*MK*), ebből a Szótár (*Sz.*) mai nyelvre átírt cím-

szavait közöljük. A 18. sz.-i gelencei adatok a *Gelencei orvosló könyvecskéből* származnak. A W. jelzés Yrjő Wichmann szótárának északi csángó és hétfalusi adatait jelzi. Az ua. rövidítés a latin botanikai névre, ill. a hadikfalvi népi névre-nevekre utal. A korábbi szerzők maitól eltérő latin botanikai nomenklatúráján nem változtattunk. Végül következik a növényvel kapcsolatos mindenféle néprajzi adat közlése (Nr.). Kiegészítés- és megerősítésképpen az összehasonlításban fölhasználtuk a hadikfalvi születésű Tamás összehért írásaiban, valamint Gáspár Simon Antal, Lőrincz Imre és Mészáros Sándor műveiben található adatokat is. Az összehasonlító-kiegészítő adatokban nincs mindig fajmeghatározás, ezekben az esetekben *csak a neveket* tudtuk összevetni.

A magyar növénynevekben eligazodást mutató segíti. A szó szerinti közléseket *dőlt betűvel* írtuk.

Részletes rész

*Mikor Mária vizet vetett
Az ő szent fiának,
ágakból, bogokból, virágokból,
használt a kis Jézusnak.
Ez es úgy használjon...¹*

*Hajja-e, ha úgy elejembe vehetnék
egy olyan szép rétet, hogy magának
elmondhatnám.... (IR)*

Achillea millefolium L. – közönséges cickafark

Achillea ochroleuca Ehrl. – homoki cickafark

Nt. *egerfarkú fű* BE, TV, IR, GP, NZs, PF, NV, NB, *cicfarok* IR
Öh. *egerfarkú fű*, Fogadjisten, Andrásfalva, Istensegíts, Bosnyák 1984, 50, 58, 59; ua., *egérfarak* (sic!), Bogdánfalva, Csűry, 250; ua. *egérfark*, *egérfarka*, *egérfarkú*, ML., Halászné, Zelnik K. 1981, 362, 1987, 14; ua. *féregfarkfű*, Gyimes, Varga, 96; ua.,

¹ *Hadikfalvi, igízet elleni ráolvasás részlete.* Bosnyák 1984. 37.

egérfarkfű, Gyergyó, Rab, 1991, 373; *egérfark*, -ú fű; *egérfarak* (sic!) Sóvidék, Gub 1996, 8; Gelence, 18. sz.; *egérfarkfű* (*Achillea pannonica* és *collina*) Réty, Moesz, 31, Homoród-, Nagy-Küküllőmente, Gub 1993, 96; *ezerlevelűfű*, Nyárádselye, Varga, 96.

Nr. sebre: *mégtörték*, *zsírval ésszekeverték*, NZs, AA; *Mószin Istvánné, Trézsi néni, szembe lakott velünk Hadikba, Trézsi néni leszédte, sőt és jó belétenni* úgy tette a sebre, vágásra, IR; *az egerfarkú füvet két kövön mégtörtük, avval béköttük a sebet*, NV; *mégtörtük mozsárba, dészkan, szék visszáján, kalapácsval, rongyra rátettük, sebre rákötöttük, csérelgettük*, PF, TV. *Elvágtá a zujját, az összetörték s reanyomogatta, kész.* (nem kötötték be), *begyürték abba* IR. (Öh. hasonlóan Fogadjisten, Andrásfalva, Istensegíts, Bosnyák 1984, 50; Andrásfalván teáját tüdőbajosok, vesefájósok itták, mézzel vérszegények, uo. 58, 62); *ha valaki felfázott, csináltak fürdőt s megfüröszttették*, NB, IR; idősebb növény virágait összefogva festékbe mártották, evvel mintázták a falat, *a kályhákat evvel benyomogatták, a színözövel, nem volt akkor hängör* TV, IR *szines porocskát kicsi tejbe belekevertük, belemártottuk, avval bevergettük meszelés után* (idősebb, nagyobb, erősebb példányokat kerestek, azokat használták e célra), NB, IR.

Aegopodium podagraria L. – podagrafű

Nt. *gréce* IR (vö. *Heracleum sphondylium* L.)

Nr. levele fürdőnek, derékfájás esetén (Galambos Lőrincné, Kati néntől hallotta)

Agrimonia eupatoria L. – közönséges párlófű

Nt. *vad fodorka* NB, IR

Nr. nem használták semmire

Allium cepa L. – vöröshagyma

Nt. *hagyma*; *sárga-*, *vörös-*, *fehér-*

Öh. ua. *sárgahagyma*, Csík, Miklóssy 1978, 97.

Nr. Hadikfalván sok hagymát termeltek: *volt sárga hagyma, vöröshagyma, fehér hagyma: min' felfontuk* (koszorúba, l. sás). *Ott nagyon sok hagymát termeltünk, mer az volt a mēink, abból éltünk. Ilyen fej hagymák, fél kilós hagymák, akkora fej hagymák*

vótak: piros hagyma, sárga hagyma, TV. A hagyma rétegei: hagyma kóvája, második kóvája; hasábjainak is mondják, az év utolsó napján 12 hasábra söt tettek, ebből jósoltak a következő évi időjárásra (Öh. Istensegíts, Forrai 168). A fenekes kelésnek nagyobb pókálás kell, ára tésznek hagymát, hogy jöjjön ki a gyükere BE; kelésre nyers hagymaszeletet, vagy megcukrozott sült hagymát borítottak, BE (Öh. Istensegíts, Józseffalva, kelésre, pokolszőkésre sült hagyma kováját; Andrásfalva, náthás hagymahéjjal füstöli, vagy gőzöli magát; tehén torokgyulladását hagymahéjjal füstöli [de ezt már Bácskában tanulta egy öreg bunyevác embertől], Bosnyák 1984, 40, 46, 48, 81); tojásfestés: megfőztük a vörőshagyma hiját a tojást belétettük s mégsárgúlt, LT; megfestettem hagymahíuval, IR; Piros festéket ha nem kaptunk, akkor csak inkább hagymahijuba fessük meg, IR; mézezett hagymatea köhögésre, megfázásra (2–3 fej hagyma megfőzve, leszűrve), TV, EÁ; pántlika gélészta – egyen fehér hagymát nyersen, igyon savanyú káposzta leveit, attól kitakarodik, IR.

Allium sativum L. – fokhagyma

Nt. fok(h)agyma, BE, NV, NA; gerezdje: fokocska

Nr. fagyást, vaktetűt fokagymával megdűriüszöltem BE, CsV, vagy: jó sóson törjem még s avval béköttni kellett. A fokhagymának nagy ereje van, NA. Kolerajárványkor az ajtóféltre tettek fokhagymát s megszurkodiák tóvel, hogy ne mënjën bé, BE. Kús Marcikáné, az csinyát orvosságot, fok(h)agymás orvosságot, NB. Szerbajukné fokhagymából és zsírból készített orvosságot, és avval megint az összes testyit bedörzsölni, hogy ne találja még az a száanko (ez egy betegség neve), LT. Húsvétkor fokhagymát (is) kellett enni, IR, hétféle betegség van, ezeket a fokhagyma kiüzi az embérből (hétféle betegségre jó a fokhagyma), IR. (Öh. Andrásfalva, fokhagyma fokát fül-, ill. fogfájáskor fülébe dugja; ha meggyűlt a mellében a tej, megtört fokhagymával bedörzsölik; Józseffalva, fokhagymát mézzel és méhviasszal összekerve tyűk-szemre kötötték; Istensegíts: felfúvódott disznónak tejben, Andrásfalván disznó bélférgessége ellen, Bosnyák 1984. 27, 45, 59, 69.; Csíkszentdomokos, ua. emberi bélférgesség ellen, Pálfalvi, 2000. 23.)

Althaea rosea (L.) Cav. – mályvarózsa

K. (fehér, sárga, piros, rózsaszín változatban)

Nt. fátyolánt, NB

Öh. mályvarózsa, Réty, Moesz, 33.

Amaranthus chlorostachys – Willd. karcsú disznóparéj

Nt. vad labada, IR

Nr. gyom

Amaranthus hypochondriacus L. – piros östör, piros amaránt

K. (lehet kivadulva is)

Öh. (Amaranthus caudatus) bárányfark, Réty, Moesz, 30.

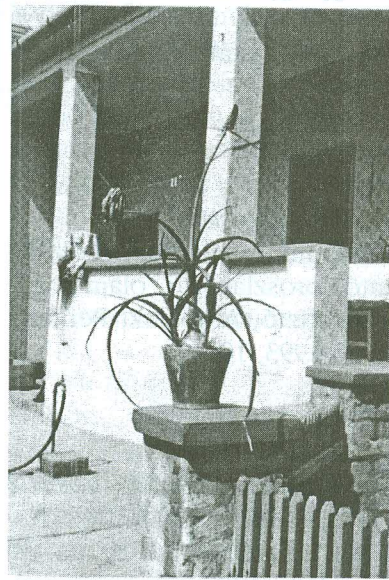
Nt. bársonvirág, NB, lósódsi (tévedés?), IR

Amaryllis sp.

Sz., K. (nyárra kiültetve)

Nt. amarizmus

Nr. Hadikfalván nem volt

1–2. Virágzó tengeri hagyma, nyárra az udvarra kitéve (NZs, Gara 1973), virágzata kinagyítva

